

HIBERA IULIA ILERCAVONIA-DERTOSA: L'ASSENTAMENT IBÈRIC I LA IMPLANTACIÓ DE LA CIUTAT ROMANA

INTRODUCCIÓ.

Des de fa molt temps, hom ha suposat que sobre el turó que domina l'actual ciutat de Tortosa, donades les seves característiques estratègiques, s'hi havia d'ubicar un establiment humà, al menys des d'època prehistòrica¹. Malauradament, aquesta disposició geomorfològica que el fa tan apte per ser habitat i el seu caire altament estratègic, amb un ampli domini visual del riu Ebre i del seu entorn, ha implicat que tradicionalment s'hi hagin situat estructures de tipus militar. Aquest continuum constructiu, que s'ha vingut produint des d'època romana (MIRAVALL 1984, 1988) amb un moment molt àlgid durant l'ocupació islàmica de la ciutat, fins als nostres dies –construcció l'any 1972 del *Parador Nacional de Turismo Castillo de La Zuda*– ha significat, al menys amb les dades que tenim fins ara, la destrucció de qualsevol seqüència estratigràfica anterior al domini romà.

Aquesta manca de dades arqueològiques però, no es veu contrastada pels textos escrits que fan referència al curs inferior de l'Ebre. A partir del segle VI abans de la nostra Era, escriptors grecs i llatins es referiran a aquesta regió coincidint en l'existència prop de la desembocadura del riu d'una ciutat molt important, “la cèlebre Tyrichae” d'Aviè (*Ora Maritima*, v. 495-496), o “Hibera, la més rica d'aquella regió”, de Titus Livi (Liv. XXIII, 28). És gràcies a aquestes dades i a la numismàtica que podem situar en aquesta zona, entre finals del segle III i el canvi d'Era, dos importants nuclis de població que cada un en el seu moment, van dirigir el territori al que pertanyien: Hibera Ilercavonia i Dertosa.

Pel que fa a la primera, Hibera, tradicionalment s'ha vingut especulant sobre la situació d'aquest important nucli ibèric, ciutat principal dels ilercavons,

1. BAYERRI (1948, 291-92), que té “la certesa moral de l'existència d'un poblat ibèric al cim del turó que avui ocupa la Suda o el Castell de Sant Joan” recull a diversos autors que han suposat l'existència d'aquest hàbitat pre i protohistòric en aquest mateix indret. De la mateixa forma, altres autors més moderns també han proposat la plataforma natural on s'ubica el castell com el lloc ideal per situar un primer assentament humà a l'àrea de Tortosa (MIRAVALL 1988).

que va fer front als romans i que cita Livi a la seva obra. En els estudis que s'han fet sobre la seva ubicació, hom la diferenciava o equiparava indistintament a la Dertosa romana, de la que sí que es coneixia la seva exacta situació: el mateix solar que ocupa avui dia l'actual Tortosa.

Amb aquest treball pretenem clarificar alguns aspectes sobre les dues ciutats, especificant quin és l'estat de la qüestió actual i establint un punt de partida vers noves investigacions que permetin avançar en el coneixement de la Tortosa pre-romana i la seva evolució.

LA DOCUMENTACIÓ ESCRITA

Les referències escrites sobre Hibera, Ilercavònia o Dertosa, ens venen determinades pels textos clàssics, llatins i grecs, per la numismàtica, i, en el cas de Dertosa, també per l'epigrafia. L'estudi de les fonts clàssiques ens pot permetre aproximar-nos a les dates en què ambdues ciutats van existir, al seu desenvolupament històric i a la importància que van assolir en el territori on s'ubicaven.

La primera obra que fa referència a l'àmbit territorial del curs inferior de l'Ebre és l'Ora Marítima d'Avié, escrita al segle IV de la nostra Era i basada, sembla ser en gran part, en un periple massaliota del segle VI a.n.E. Entre els versos 496 i 504 Avié descriu la costa meridional catalana: "a la vora d'aquí, hi hagué nombroses ciutats. Allí, doncs, s'alçaren la ciutat d'Hilactes, Histra, Sarna i la cèlebre Tyrichae. El nom d'aquesta ciutat és antic i les riqueses dels seus habitants són conegudes al llarg de les costes de l'orbe: a més de la fecunditat de la terra, gràcies a la qual el sòl cria ramats, vinyes i els dons de la daurada Ceres, els productes estrangers són remuntats pel riu Iber" (Avié, *Ora Marítima*, v. 496-504)². En aquest paràgraf, que hem de suposar la descripció més antiga de la zona litoral a l'alçada de la desembocadura del riu Ebre, se'ns parla d'una ciutat, Tyrichae, que autors locals i foranis han fet coincidir amb Tortosa (BAYERRI 1948, MIRAVALL 1988, SCHULTEN 1955, PARREU 1980, TOVAR 1989, etc.). No és la nostra intenció ni molt menys assegurar res en aquesta direcció, tanmateix, és interessant remarcar l'existència d'aquesta ciutat "llegendària" prop, segons Avié, de la desembocadura de l'Ebre, i la possible ubicació al turó que domina l'actual ciutat tortosina d'un assentament humà en època protohistòrica, sobre tot si considerem que la seva posició és ideal per controlar la circulació flu-

2.   496   *fuere propter civitates plurimae*
                   quippe hic Hylactes Histra Sarna et nobiles
                   Tyrichae stetero. nomen oppido vetus,
                   guzae incolarum maxime memorabiles,
                   500   *per orbis oras. namque praeter caespitiis*
                   fecunditatem, qua pecus, qua palmitem,
                   qua dona flavae Cereris educat solum,
                   peregrina Hiberno subvehuntur flumine. (Avié, Ora Marítima)

vial, dominant el que seria en aquell moment un gran port natural –l'estuari de l'Ebre–.

No serà fins al segle II a.n.E., però, que no tindrem notícies directes sobre l'àrea que determina el riu Ebre en el seu tram final. Polibi (200 a.n.E.-120 a.n.E.), amic personal d'Escipió l'Africà, recollirà a la seva obra *Histories* els fets esdevinguts a la Península des d'aproximadament el 260 fins al 144 a.n.E., alguns d'ells de primera mà, com observador privilegiat. Malgrat no fer cap referència directa al territori ilerjavó o als seus assentaments, en un dels llibres conservats de la seva obra es recull l'enfrontament entre les esquadres cartaginesa i romana a la desembocadura de l'Ebre (Pol. II, 3, 95), fet també referit per Titus Livi.

Tal com hem vist, cap d'aquests dos autors fa referència a Hibera ni a Dertosa. De fet, haurem d'esperar fins al canvi d'Era perquè aparegui una primera referència a la Dertosa romana.

Estrabó (65 a.n.E.-19 d.n.E.), a la seva obra *Geographika* (escrita entre els anys 29 i 7 a.n.E. i retocada l'any 18 d.n.E.) anomena per primer cop a Dertosa: “Al pas de l'Ebre hi ha la *colònia* Dertosa” (III, 4, 6)³ i “de Tàrraco (la via va) al pas de l'Ebre a Dertosa” (III, 4, 9)⁴. Aquest passatge és molt interessant per dos motius; el primer, la referència directa a Dertosa, que apareix citada per primera vegada als textos clàssics amb una data centrada a finals del segle I a.n.E.; per altra banda, per la controvèrsia que ha suscitat la seva traducció, és a dir, si considerem que Estrabó escriu la seva obra en temps d'August i traduïm *katoikia* com a colònia⁵, tal i com han proposat alguns autors, tindríem que Dertosa en aquesta època –inicis del segle I a.n.E.– era o havia estat colònia (si Estrabó s'està basant en dades més antigues, fet que podria coincidir amb algunes emissions monetàries d'aquesta època, que veurem més endavant). Si pel contrari la traducció d'aquest fragment la fem com assentament o ciutat en general, Dertosa, tal i com apareix a les monedes d'època tiberiana, seria municipi.

Un autor d'aquest mateix moment que també es referirà al curs inferior de l'Ebre serà Titus Livi (59 a.n.E.-17 d.n.E.). L'obra de Livi –*Ab Urbe Condita*–, on es recull la Història de Roma des dels seus orígens fins a l'any 9 de la nostra Era, ens aportarà per primera vegada dades sobre la ciutat que apareix associada a Dertosa en les emissions monetàries del baix Ebre. Entre el relat dels esdeveniments de la Segona Guerra Púnica (218-204 a.n.E.) que tenen com a escenari el curs inferior de l'Ebre, es destaca l'enfrontament de les flotes romana i cartaginesa.

3. ἐπ' αὐτῆ δὲ τῆ διαβασει τοῦ Ἰβηποζ Δέρτωσσα κατολκία.

4. ἐκ δέτου Ταρρακωζ ἐπι τον πορον Ἰβηποζ κατα Δεπτωσσαν πολιω'

5. A la mateixa obra d'Estrabó es diu literalment “fer un lloc per viure-hi” (V, 4, 8). Aquesta descripció pot ser la que ha portat a pensar en una colònia per tal de transcriure *katoikia*. Tanmateix, modernament també s'ha traduït com a assentament (JONES, a *The Geography of Strabo*, 1967). En altres autors clàssics, se li ha donat un significat ben diferent: granja o llogarret –Polibi, II, 32, 4– (LIDDELL-SCOTT 1968), lloc per viure –Polibi, V, 78, 5–, acció d'establir-se o residir a un lloc –Estrabó, V, 4, 8–, o, segons Plutarc, establiment d'una colònia (BAILLY 1988). A les *Fontes Hispaniae Antiquae* s'especifica que vol dir colònia, però que també podria ser “ciutat” en general (SCHULTEN 1952).

sa a les boques del riu Ebre –el 217 a.n.E.– (Liv. XXII, 19), també recollit com hem dit abans per Polibi (Pol. III, 95) i altres autors⁶. Posteriorment a aquests fets, el mateix autor ens explica com Roma decideix enviar a Publi Escipió a ajudar al seu germà Cneu, i ambdós creuen l'Ebre per primera vegada en direcció a Sagunt, prop d'on acampen (Liv. XXII, 22, 4; Pol. III, 97, 2)⁷. Més endavant, ja el 215 a.n.E.⁸, el mateix Livi relata com els romans “una vegada creuat el riu, després de deliberar llargament si acamparien enfront del campament d'Asdrúbal o si en tindrien prou amb atacar els aliats dels cartaginesos per a que l'enemic demorés la marxa que tenia prevista, decidiren posar setge a Hibera, ciutat llavors la més rica d'aquella regió i anomenada així per la seva proximitat al riu. Sabent-ho Asdrúbal, posà setge a una altra ciutat aliada dels romans. D'aquesta forma, els romans van interrompre el setge d'Hibera per dirigir la guerra contra Asdrúbal” (Liv. XXIII, 28, 9-12)⁹. En aquest fragment apareix per primera vegada el nom d'Hibera, dada que ens permet situar cronològicament l'existència de la ciutat al menys a partir de finals del segle III a.n.E. Del text de Livi es desprèn que Hibera, “la més rica d'aquella regió”, estava situada a la dreta de l'Ebre¹⁰, al seu tram final. Sobre aquest punt, hem d'indicar que si intentem ubicar aquesta ciutat en algun punt del curs inferior de l'Ebre, amb unes condicions estratègiques importants, hem d'adreçar-nos al turó de la Suda, sobre l'actual Tortosa. Tanmateix, Livi situa Hibera al costat dret del riu, és a dir, a l'altra banda del castell. Respecte aquesta ubicació que li dona Titus Livi, hem de ser conscients que narra uns fets que succeïren dos-cents anys abans de quan els escriu, i que poden molt bé indicar quelcom que o bé no és com relata o bé interpretem de forma diferent, tal i com ha passat en altres fragments de la seva obra¹¹. En aquest aspecte, SERRA RAFOLS (1964-65) ja es refereix a aquest fet quan expressa que de la narració de Livi sembla deduir-se “encara que de manera inconcreta” que Hibera estava al costat dret de l'Ebre, doncs l'autor parla del pas del riu, però tampoc això és segur, doncs els romans podien haver passat part del seu exèrcit al costat dret, deixant altres tropes davant d'Hibera, per tal d'assetjar-la. És interessant assenyalar, que si Hibera hagués estat situada a l'esquerra de l'Ebre, és a dir, sobre el turó que domina l'avui ciutat de

6. Pseudo Frontí (4, 7, 9) i Zonaras, 9, 1 (Dió Casio, 14).

7. En aquesta decisió hem de veure l'interès dels romans tant en derrotar els cartaginesos al seu propi territori, la dreta del riu Ebre i venjar l'afront que sofrí la seva antiga aliada Sagunt, com el d'alliberar a tots els ostatges indígenes que Anníbal mantenia en aquella ciutat i que els hi podia valdre l'adhesió de les ciutats a les que pertanyien (Zonaras, 9, 1, Dion Casio, 14).

8. Malgrat que del text de Livi sembla desprendre's que la batalla d'Hibera es produí a l'hivern de 216-215 a.n.E. hem de creure més bé que aquesta es produiria ja el 215, a la primavera o a l'estiu (BAYERRI 1948).

9. *His anxii curis ad Hiberum contrahunt copias et transito amne, cum diu consultassent utrum castra castris conferrent an satis haberent sociis Carthaginiensium oppugnandis morari ab itinere proposito hostem, urbem a propinquo flumine Hiberam appellatam opulentissimam ea tempestati regionis eius oppugnare parant. quod ubi sensit Hasdrubal, pro ope ferenda sociis pergit ire ipse ad urbem deditam nuper in fidem Romanorum oppugnandam. ita iam coepta obsidio omissa ab Romanis est et in ipsam Hasdrubalem bellum* (Liv. XXIII, 28, 9-12).

10. *His anxii curis ad Hiberum contrahunt copias et transitoamne* (Liv. XXIII, 28, 9). La referència a que els romans creuen el riu pot indicar que la ciutat que assetgen, Hibera, es troba al costat dret de l'Ebre.

11. Noves revisions i interpretacions de fragments de l'obra de Livi, estan aportant dades sobre aquesta època i aquests veïns territoris que semblen més coherents amb les dades que poc a poc descobreix l'arqueologia (JACOB 1987; BURILLO 1993).

Tortosa, l'exèrcit romà no hagués hagut de travessar l'Ebre per assetjar-la, i aquesta maniobra s'hagués fet en tot cas per atacar l'exèrcit d'Asdrúbal, malgrat que després els romans prenguessin la decisió d'atacar els aliats dels cartaginesos, a qui deixaven al seu darrera, i posar setge a Hibera, per la qual cosa es veuri obligats a retrocedir. La fallida d'aquest setge formal, malgrat que els romans, segons Livi, el van interrompre voluntàriament, ens fa pensar en un *oppidum* situat de forma molt estratègica i difícil d'assaltar per la força, característiques que en aquesta àrea presenta sobre tot tal i com hem senyalat abans, el turó que avui dia ocupa el Castell de Sant Joan o la Suda.

De la mateixa forma, hi ha un altre fet que sembla recolzar aquesta impressió. Els romans, després de la victòria contra els cartaginesos, no van quedar-se al territori que podien considerar conquerit, sinó que van tornar als seus quarters d'hivern, és a dir, a Tàrraco. Aquest retrocés de les posicions romanes té una explicació si considerem que no han pogut conquerir una ciutat que podien reforçar i a partir de la qual poden avançar les seves línies, i més si considerem que el port natural que es forma entre Tortosa i la Carrova podria ser un amarrador molt important per resguardar la seva flota, que podria al mateix temps protegir la ciutat, doncs l'*oppidum* estava situat segons Livi a la riba del riu. El fet de que després de la derrota cartaginesa els romans no aprofitessin el seu avantatge i adelantessin les seves línies militars sols s'explica si considerem el territori avalotat contra els seus interessos, i sobre tot si pensem que un *oppidum* important aliat dels cartaginesos –Hibera– continua indemne i dominant el seu entorn.

En un altre passatge de Livi, s'especifica com quan Asdrúbal acudia en ajuda d'Índibil, derrotat pels romans, va ser atret segons l'autor romà, “a aquest costat de l'Ebre per defensar els seus aliats (...). El campament cartaginés s'establí al territori ilerjavó” (Liv. XXII, 21, 6)¹². Per aquesta definició hem de pensar que fa referència al marge esquerre, on estaven els romans (la utilització de “aquell” o “aquest” per referir-se a un costat o l'altre del riu podria molt fàcilment indicar el costat cartaginés o romà, respectivament)¹³, és a dir, on es troba el turó de la Suda i on podria estar situada la *Hibera* a què es refereix el mateix autor, ciutat aliada dels cartaginesos, que aprofitarien per acampar als seus peus on estarien més protegits que en un espai obert.

Tanmateix, molt possiblement a no tardar la ciutat es veié obligada a agafar el partit de Roma. En aquest aspecte es pot destacar l'entrevista que va tenir lloc a l'àrea costanera entre els “legats” dels oppida propers a l'Ebre (Liv. XXII, 20, 11) i els romans. Així, el 212 a.n.E., any en què els romans van conquerir de nou Sagunt (Zonaras, 9, 3, 8) hem de suposar que la Ilerjavònia, i amb ella Hibera, es trobava ja més propera a Roma que a Cartago.

12. *hic tamen tumultus cedentes ad Oceanum Hasdrubalem cis Hiberum ad socios tutandos retraxit. castra punica in agro Ilerjavonensium* (Liv. XXII, 21, 6).

13. Fet observat també per PÉREZ VILATELA (1991).

El mateix autor narrarà més esdeveniments que es produiran en tota aquesta àrea: l'enfrontament entre cartaginesos i romans a Intifibilis (Liv. XXIII, 49, 12), les guerres entre Sertori i Pompeu (Liv. frag. lib. 91), etc.; tanmateix, les seves referències seran ja al territori ilerconvó, no a la ciutat d'Hibera, que apareixerà així citada per primer i únic cop als textos clàssics.

Posteriorment a Livi, Juli Cèsar (100-44 a.n.E.) a *De bello civili*, al relatar el setge d'Ilerda, on s'havia fet fort Afrani, durant la Guerra Civil que l'enfrontà amb Pompeu, fa referència a unes ciutats –poderoses, segons les seves pròpies paraules– que es passaren al seu bàndol, entre les quals cita a la dels ilerconvos: “els oscenses i calagurritans, que eren d'una mateixa jurisdicció van enviar legats a Cèsar (...). A aquests van seguir els tarraconenses, lacetans, ausetans i ilerconvos i altres pobles de l'Ebre. Demanà a aquests nous aliats que l'ajudessin amb blat (...) que li portaren al campament. Es va passar també al seu camp una cohort ilerconvona, avisada de la resolució de la seva ciutat, girant les banderes des del cos de guàrdia on estava (...). Conclòs el pont i agregades a la nostra amistat cinc ciutats poderoses (...)” (*Bell. civ. LX*)¹⁴. El mateix Cèsar fa esment dels ilerconvos, depenents de la seva ciutat, possiblement Hibera o Ilerca, i no anomena els *dertossani* de Plini, mentre que sí que fa referència als *Tarraconenses*, habitants de Tàrraco, i no als *cessetani* o ciutadans de Cesse. D'aquesta forma, hem de suposar que la ciutat a la que es refereix Cèsar és la mateixa que cita Livi i que encunyava monedes amb la llegenda *Municipium Hibera Iulia Ilerconvonia*, amb l'apel·latiu Iulia molt possiblement afegit pel mateix Cèsar en reconeixement a l'ajut oferit a la batalla d'Ilerda, i que Dertosa en aquest moment encara no existeix, o no té la importància d'Hibera.

Ja al segle I de la nostra Era, Gai Plini Segon (o el Vell, -24-79-)¹⁵, a *Naturalis Historia*, cita als ilerconvos: “la regió dels ilerconvos, el riu Hiber, ric pel seu tràfic naval” (N. H. III, 21)¹⁶ i als dertossans: “de Tàrraco depenen 42 pobles, dels quals els més famosos són, de ciutadans romans, els dertossans i els bisgargitans” (N. H. III, 23)¹⁷. El problema sorgeix quan el mateix autor diu que la Tarraconense té dotze colònies, de les quals n'enumera deu, sense que entre elles hi esmenti a Dertosa¹⁸. Aquesta situació ha suposat que diversos autors hagin volgut veure a Dertosa entre les dues colònies que faltarien a la llista de Plini, planteja-

14. *Interim Oscenses et Calagurritani, qui erant cum Oscensibus contributi, mittunt ad eum legatos, seseque imperata facturos pollicentur. Hos Tarraconenses, et Iacetani, et Ausetani, et, paucis post diebus, Illurgavonenses, qui flumen Iberum attingunt, insequuntur. Pollicentur, atque omnibus, undique conquisitis jumentis, in castra deportant. Transit etiam cohors Illurgavonensis ad eum, cognito civitatis consilio, et signa ex statione transfert. Magna celeriter commutatio rerum. Perfecto ponte, magnis V civitatibus ad amicitiam adjunctis (...) (Bell. Civ. LX).*

15. Plini va desenvolupar a Hispània el càrrec de Cuestor, i la coneixia, descrivint-la de primera mà, tant per proximitat com perquè volia reflectir el caràcter dels hispans, les seves costums i la seva relació amb Roma.

16. *regio Ilergaonum, Hiberus amnis navigabili...* (N. H. III, 21).

17. *Tarracone disceptant populi XLII, quorum celeberrimi civium Romanorum Dertossani, Bisgargitani* (N. H. III, 23).

18. Seguint el text de Plini, a Catalunya hi trobem 2 colònies: Barcino i Tàrraco; 5 *populi* o *oppida* de dret romà: Baetulo, Dertosa, Emporiae, Ilerda i Iluro; 3 *populi* de dret llatí: Auso, Gerunda i Iesso (PONS 1994).

ment que ha estat rebut per altres investigadors¹⁹. Ens trobem aquí doncs, amb una doble possibilitat: si interpretem del text de Plini que Dertosa era municipi de dret romà, i considerem que al llarg d'un temps fou colònia, tenim determinat un moment en què havia perdut aquesta categoria (mitjans segle I). Si per altra banda considerem que Dertosa no fou mai colònia, el text de Plini seria una dada més a favor d'aquesta asseveració. Tanmateix, no hem d'oblidar la hipòtesi d'alguns autors que volen veure en l'obra de Plini una confirmació de la categoria de colònia per Dertosa, malgrat les contradiccions que presenta aquest fet amb la producció numismàtica d'època tiberiana.

Pomponi Mela (*De Chorografia*, mitjans segle I) malgrat fer referència a Dertosa, no ens aclareix res sobre la seva categoria o estatus²⁰.

Plutarc (50-120), a *Sertori*, 16, fa referència al territori ilerconvó en el moment de les guerres sertorianes (81-73 a.n.E.), però no especifica res sobre les poblacions d'aquesta regió.

No serà fins a la *Geografia* de Ptolomeu (90-168) que ens trobarem amb una nova referència a les ciutats del curs inferior de l'Ebre, aquesta vegada en forma d'itinerari. El mateix autor descriu: "més al sortint encara que aquests (referint-se als edetans) estan els ilercaons, i les seves ciutats de terra endins són":

Casquedon la Vella	15° 20'	41° 20'
Biscarguis	14° 55'	41° 10'
Teana	15° 15'	40° 40'
Adeba	15° 40'	40° 30'
Tiariulia	15° 30'	40° 25'
Sigarra	15° 05'	40° 15'
Dertosa	15° 15'	40° 00' ²¹

Tal i com s'observa, Hibera no apareix citada entre les ciutats de la Ilercavònia, de forma que a principis del segle II, veiem com Dertosa ha passat ja a ocupar el lloc de l'antiga ciutat ibèrica.

19. Tal i com recull TOVAR (1989), autors com Hübner, Albertini, Van Nostrand o Wiseman pensen que Dertosa hauria de ser una de les dues colònies que falten al llistat que presenta Plini. Per altra banda, Étienne o Marchetti, entre d'altres, senyalen que Dertosa és municipi, no colònia. BAYERRI (1948) també es refereix a aquest tema, i s'afegeix als defensors de la categoria de colònia per la recent fundada Dertosa.

20. *Tarraco urbs in his oris maritimarum opulentissima: Tulcis eam modicus annis, super ingens Hiberus Dertosa adtingit* (Mela II, 5, 90).

21. Ων ετι ανατοηικωτεποι Ἰλεπκαονεζ και πολειζ μεσοραιοι
 Καρχηδων παλαια ιζ' γ' μα' γ'
 Βιακαρηζ 18' Λ'' γ' ιβ' μα' γ''
 Θεσσα ιε' δ'' μ' γο''
 Ἄδεβα ιε' γο'' μ' Λ''
 Τιαπιουγα ιε Λ'' μ' γ' ιβ''
 Σιγαρρα ιε' ιβ'' μ' δ''
 Λερτωσα ιε' δ'' μ'

A partir d'aquest autor, la informació sobre Dertosa serà més o menys estable, tant en els textos com pel que respecta als elements epigràfics, que mai citaran a Hibera Ilercavonia. D'aquesta forma, podem destacar pel que fa a aquestes fonts escrites, que Hibera Ilercavonia i Dertosa són dues ciutats diferents, la primera, citada per Livi, i a la que possiblement també fa referència Cèsar, seria la més important dels ilercavons, al menys fins a mitjans del segle I a.n.E. Dertosa pel contrari, no apareixeria testimoniada fins mitjans o finals del segle I a.n.E. relevant a Hibera amb el pas del temps en importància, de forma que a partir del segle I de la nostra Era, Hibera desapareixeria substituïda per Dertosa, que evolucionaria fins convertir-se en l'actual Tortosa.

Numismàtica

Els estudis numismàtics són una eina bàsica per tal d'aprofundir en el coneixement de les societats antigues. El desenvolupament de noves tècniques d'anàlisi, tals com l'estadística, i els avanços metodològics en aspectes com la metrologia, la tipologia o la circulació monetària, així com les noves dades que van apareixent sobre aspectes històrics relacionats amb l'economia i la societat dels nostres avantpassats, permeten "reinventar" l'ús de la numismàtica per tal d'aprofundir en la Història. Tal i com ben bé expressa GARCÍA-BELLIDO (1995, 132) a part d'oferir-nos altres dades molt importants "la moneda és un document oficial, l'emblema elegit per les èlits ciutadanes com a representació de la comunitat" i per tant ens pot aportar una bona informació sobre el poble que la crea i al que representa. En el cas del curs inferior de l'Ebre, ara per ara sols podem afirmar amb plena seguretat, que les monedes que s'hi encunyen d'antuvi porten la llegenda HIBERA IVLIA ILERCAVONIA, i que posteriorment, hi afegeixen DERTOSA. Tanmateix, alguns investigadors han assignat a aquesta zona altres encunyacions més antigues, amb llegenda ibèrica, relacionades amb les ceques d'Ilerda i Cesse, de les que farem un breu repàs.

MONEDES AMB LLEGENDA IBÈRICA

Molt s'ha parlat sobre l'encunyació de monedes amb llegenda ibèrica al curs inferior de l'Ebre, essent un tema tractat des de diverses posicions i que encara avui produeix discussions. Ja des d'antic, tal i com recull BOTET I SISÓ (1908), les monedes amb llegenda *Iltirkes* i *Iltirkesken*, amb representació de genet amb palma i cap imberbe, amb contramarca de palma al darrera del cap²², han significat un problema pel que respectava a la seva ubicació, que per alguns autors havia de situar-se a la desembocadura de l'Ebre i per altres a la Catalunya Central (zona

22. En les produccions més tardanes aquesta contramarca en forma de palma es canvia per un signe ibèric, a l'estil de KESSE (VILLARONGA, 1974).

del Solsonès). Seguint la revisió que fa BOTET I SISÓ (1908), veiem com tant Heiss com Delgado, per diferents motius, situaven la seca d'*Iltirkesken* allunyada de la desembocadura de l'Ebre, cosa que no feia Zobel, a qui segueix l'autor amb les seves argumentacions, ubicant aquesta seca a l'àrea ilercavona. Les raons esgrimides per ambdós autors són bàsicament lingüístiques: *Iltirkes* no seria altra que Iltirca o Ilerca, ciutat ilercavona, i la Hibera de les encunyacions amb llegenda llatina un adjectiu de la mateixa, que seria "capital" dels ilercavons, i *Iltirkesken* una referència ètnica a la seva població. Aquesta ciutat, amb un comerç molt important, tindria una moneda pròpia relacionada amb les encunyacions d'Ilerda i de Kesse. Seguint aquesta línia, MARTIN VALLS (1966) va proposar també la ubicació de la seca o seques d'*Iltirkesken* al baix Ebre (deixant de banda l'adscripció que fa a Tortosa), malgrat que la seva expansió (a part d'algunes a la Vall de l'Ebre –Azaila– i al Baix Aragó) es trobés fonamentalment a la comarca de la Segarra, "hi ha que suposar una relació comercial entre certes *tribus* de les dues vessants del Pirineu Oriental, és a dir, entre els indigets, laietans, ausetans, iacetans, ilergets, cerretans i volcos per una part, i per altra els ilercavons de la desembocadura de l'Ebre, els quals possiblement, importarien productes de la Narbonense i del mercat mediterrani" (MARTIN VALLS 1966, 303), justificant així la distribució d'aquest numerari que s'hauria encunyat al curs inferior de l'Ebre. Aquest plantejament és reprès per A. PÉREZ, qui estableix una línia comercial que des de la desembocadura del riu Ebre ascendiria per la vall del Segre fins al sud de França (PÉREZ 1995; PÉREZ, 1996).

Un altre factor que és interessant destacar fa referència al disseny de les monedes amb llegenda *Iltirkesken*: darrera de l'efígie viril imberbe, hi apareix una contramarca amb palma, que Villaronga opina que deu ser un distintiu de caràcter *tribal* (VILLARONGA, 1973)²³. En aquest aspecte, potser s'ha de senyalar que les monedes amb llegenda *Municipium Hibera Iulia Ilercavonia* porten també el mateix símbol, la contramarca de la palma enquadrada sobre la vela de les embarcacions de les monedes ilercavones. Tanmateix, a l'última emissió monetar d'*Iltirkesken*, al segle I a.n.E., aquest aspecte canvia i sembla ser que hi ha una clara influència d'Iltirda o Ilerda, doncs el rostre viril té al seu voltant els tres dofins també representats a les monedes ilergetes, dofins que també apareixen al numerari del baix Ebre.

Altres autors, pel contrari, han proposat una ubicació geogràfica per a aquestes monedes, primant la distribució de les mateixes, sobre tot a partir de la troballa del tresor de Balsareny (VILLARONGA 1961) amb la presència d'una seca que se situaria en una àrea més al nord de Catalunya. VILLARONGA (1974, 1978) i GUADÁN (1969) entre d'altres, plantegen la possibilitat que els

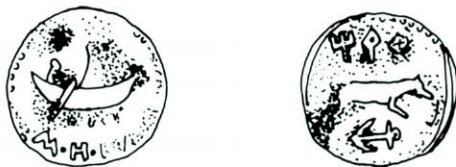
23. A les últimes produccions d'aquestes monedes, la palma ha estat substituïda pel símbol ibèric TI. També cal apuntar que en algun cas, davant de la cara representada apareix la N ibèrica. Sembla que aquests símbols serien imitacions de les monedes de Kesse.

ilgerets encunyessin moneda amb dues llegendes diferents: una, la d'Iltirda, en relació amb Ilerda, i l'altra, la d'Iltirca, amb centre possiblement a l'actual Segarra i que seria independent de l'anterior. Posteriorment, el mateix VILLARONGA (1994) associa la seca d'*Iltirkesken* amb les produccions laietanes. Val a dir que la difusió del numerari amb aquesta llegenda se situa sobretot, i tal com hem dit abans, a partir del Garraf al litoral i a la zona de la Segarra cap a l'interior²⁴, mentre que sols les monedes aparegudes a Azaila i al Baix Aragó (VILLARONGA, 1977) indiquen una distribució més propera al riu Ebre.

Tanmateix i seguint en certa manera la idea d'A. PÉREZ (1995, 1996), se'ns fa difícil imaginar una zona tan rica i tan ben situada estratègicament —control de l'accés pel riu Ebre— com és l'àrea de la desembocadura del riu, sense producció numèrica en un moment en què hi ha emissions monetàries de tants altres pobles del nord-est peninsular. Ens afegim doncs amb les dades que tenim actualment, als plantejaments de MARTÍN VALLS (1967), FATÁS (1992) i PÉREZ (1995, 1996) entre altres, al considerar la seca d'*Iltirkesken* com la precursora de la d'Hibera Ilercavonia, situant-la al Baix Ebre. Aquesta seca encunyaria dracmes en un primer moment —finals del segle III a.n.E. (VILLARONGA 1979; PÉREZ 1995; PÉREZ 1996) amb la llegenda *iltirkesalir*, i monedes de bronze a partir de la primera meitat del segle II a.n.E. amb l'etnònim *iltirkesken*. Aquestes produccions, que perdurarien fins al segle I a.n.E., serien substituïdes per les emissions amb llegenda llatina d'Hibera Ilercavonia.

Per últim cal referir-se a una moneda relacionada amb les produccions del baix Ebre i amb llegenda ibèrica dipositada al Museu Nacional Arqueològic de Tarragona (ref. 19796 —43—), que, en clara al·lusió al numerari de la zona ilgereta, presenta en una de les seves cares un llop al pas, dirigit a la dreta, amb llegenda ibèrica superior (possiblement TIR²⁵) i, a sota del llop, una àncora horitzontal amb els garfis cap a la dreta, motiu que també apareix en altres produccions d'Hibera i Dertosa. La mateixa moneda presenta a l'altra cara una nau fluvial amb timonell, dirigit a la dreta, amb llegenda inferior que no es pot llegir pel deteriorament de la peça. Aquesta moneda seria una falsificació moderna sobre la que incidirem més endavant.

24. S'han recuperat monedes d'Iltirkesken a Empúries, Girona, Balsareny, Cànoves, Bell-lloch, Burriac, Castellvell, Cervera, Darró, Granollers, Manresa, Moià, Teià, Arenys, Torre Llauder, els Prats de Rei, Torra, Tarragona, Azaila i al Baix Aragó. A més a més han aparegut monedes amb llegenda d'Iltirkesken al Llenguadoc i a l'Arieje. A Balsareny, les monedes d'Iltirkesken eren les segones en quantitat, en un nombre de 66.

25. El mot TIR s'ha associat correntment amb el significat "llop" o amb la divinitat que aquest animal representa (PÉREZ, SOLER 1993).

MONEDES AMB LLEGENDA LLATINA

De monedes amb llegenda llatina en trobem encunyades al curs inferior de l'Ebre de dos tipus ben diferenciats. Per una banda, les produccions d'Hibera Ilercavonia, amb llegenda HIBERA IULIA ILERCAVONIA, i per l'altra les monedes de Dertosa, que combinen la llegenda anterior amb la de DERTOSA.

Monedes d'HIBERA IULIA ILERCAVONIA

Pel que respecta al numerari amb llegenda llatina corresponent a la ceca d'Hibera Ilercavonia, trobem dos tipus d'encunyació:

1a) As.

Anvers: vaixell en direcció a la dreta amb les veles desplegades i timó amb timonell. Llegenda MVN(icipium) HIBERA i al peu IULIA.

Revers: nau (fluvial) en direcció dreta amb vela petita desplegada i timonell. Sobre el mariner, una contramarca amb una palma. Sota, la llegenda ILERCAVONIA.

2a) As.

Anvers: vaixell (marí) en direcció a l'esquerra amb les veles desplegades i timó (sense timonell). Llegenda MVN(icipium) HIBERA i al peu IULIA.

Revers: nau (fluvial) en direcció dreta amb vela petita desplegada i timonell. Sobre el mariner, una contramarca amb una palma. Sota, la llegenda ILERCAVONIA.

Ambdues monedes tenen el mateix revers, que es reproduirà en altres encunyacions, mentre que en l'anvers s'hi observen petites variacions, entre les que destaca la diferent orientació de la nau. Cal assenyalar la contramarca de la palma sobre el mariner del revers i la diferència entre els vaixells representats, un sembla destinat a la circulació marítima (anvers), i l'altre a la fluvial (revers).

3a) Semis.

Anvers: Vaixell dirigit a l'esquerra amb les veles desplegades i timó (sense timonell). Sota, la inscripció MVN(icipium) HIBERA, i a la següent línia, IVLIA²⁶.

Revers: Dofí dirigit a la dreta. A sobre un timó i a sota la llegenda ILCERCA-VONIA.

Les tres monedes s'han datat entre els anys 45 i 42 a.n.E., just entre les primeres produccions amb llegenda llatina d'època cesariana. Sobre la seva llegenda, hem de destacar que abans del nom de la ciutat o lloc d'encunyació apareix la seva categoria, en aquest cas *municipium*. Hom suposa que Hibera Ilercavonia, municipi, afegirà al seu nom el cognom de *Iulia* a partir de Juli Cèsar, en premi a l'ajut ofert pels ilercavons a Cèsar al setge d'Ilerda.

Monedes amb llegenda DERTOSA.

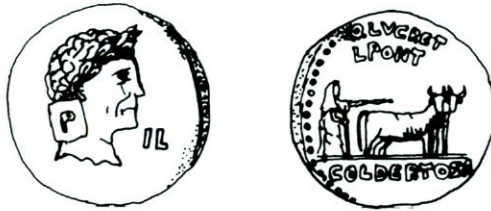
D'aquest mateix moment, que podríem situar entre els anys 45 i 42 a.n.E., hi ha una moneda que ha despertat veritables controvèrsies entre els investigadors²⁷. Es tracta d'un exemplar que presenta al seu anvers el bust de Juli Cèsar llorejat, en direcció esquerra, amb les lletres I i L al davant i una P en contramarca. Al revers, hi ha un sacerdot amb un jou de bous, llaurant. La llegenda és, a sobre: Q(uinto). LUCRET(io). L(ucio). PONT(io). Sota: COL(onia) DERTOSA.

Aquesta moneda, considerada l'únic exemplar conegut, publicada al *The-saurus Britannicus* (t. II, 169), és descrita per A. Delgado indicant que no l'ha vist personalment: "Cap aparentment de Cèsar, llorejat i mirant a la dreta, davant monograma. R. Sacerdot llaurant amb bous, a la dreta, damunt Q. LUCRET. L. PONTI. a l'exerg COL. DERTOSA" (DELGADO 1876, XXVI). Segons les seves característiques, l'autor la situa, és a dir, la considera encunyada, a Parium, a la Mísia. Per altra banda, BAYERRI (1948) opina al contrari que la moneda és

26. DELGADO (1876) cita i dibuixa la mateixa moneda amb llegenda M(unicipium) H(ibera) IVL(ia), i amb el timó del vaixell al davant.

27. En aquest sentit, és interessant consultar l'obra de BAYERRI (1948) on fa un repàs a les diferents posicions sobre l'autenticitat i significat d'aquesta moneda.

legítima, oposant-se a les tesis de Delgado: “moneda estranya que sembla legítima (...) malgrat d’oferir-se com autèntica, no han faltat contradictors que han posat en dubte, quan no negat obertament, la seva autenticitat, o al menys rebutgen que pertanyi a la Dertosa hispana”(BAYERRI 1948, 627)²⁸. Respecte a la seva pretesa legitimitat, si considerem que la moneda és genuïna, la junta dels bous llaurant és un símbol que sol representar la fundació d’una ciutat, colònia de romans. Llavors, ens podríem trobar davant d’una prova de la pretesa categoria de colònia per a Dertosa, que apareixeria possiblement com a fundació cesariana després de la batalla d’Ilerda. En aquest sentit, sabem que acabada la Guerra Civil que va enfrontar a Juli Cèsar contra Pompeu i els seus fills, i que va tenir com a escenari la Península Ibèrica, Cèsar va premiar el recolzament que va tenir de molts pobles, entre els que ell mateix cita als ilercaavons. A més a més, sabem que molts dels veterans d’aquestes guerres van ser recompensats amb terres, creant-se noves colònies romanes. D’aquest moment, doncs, podria ser el títol de *Iulia* que acompanyaria a les monedes del municipi ilercauó –Hibera–, i, malgrat que les dades que tenim fins ara són ben poques, si fem cas a la moneda de Cèsar amb llegenda COL(onia) DERTOSA, també en aquest moment podria haver fundat Cèsar la colònia de Dertosa, que seria diferent del municipi d’Hibera Ilercavonia.

Les altres monedes encunyades amb la llegenda DERTOSA, sempre conjuntament amb HIBERA IULIA ILERCAVONIA, es divideixen en dos tipus diferents: les produccions possiblement anteriors al 27 a.n.E., doncs no tenen cap referència als emperadors August o Tiberi i segueixen l’estil i característiques de les monedes anteriors, encara que afegint-hi la llegenda DERTOSA, i les produccions imperials, una d’augustal, i la resta ja d’època de Tiberi, amb el bust de l’emperador a l’anvers i el revers de les mateixes monedes d’Hibera Ilercavonia.

ENCUNYACIONS ANTERIORS AL 27 A.N.E.

1b) Semis.

Anvers: Barca (fluvial) dirigida a la dreta amb la vela desplegada, amb timonell; sota, llegenda DERT(osa), i davall, M(unicipium) H(ibera) IULIA.

28. La mateixa moneda apareix citada i dibuixada a FLÓREZ (1757), RISCO (1801) i FOGUET (1924), entre altres.

Revers: Dalt de tot, inclinat a la dreta, un timó, sota un dofí dirigit a la dreta com a motiu central, i davall del dofí una àncora en posició horitzontal, amb les puntes cap a la dreta. Sota els atributs la llegenda ILERCAVONIA.

2b)

Anvers: Barca (fluvial) dirigida a la dreta amb la vela desplegada, amb timonell; sobre el cap del timonell, una mica desplaçat cap a la dreta, un estel. Llegenda DERT(osa). Sota M(unicipium). H(ibera). IV.LI.A. Des de l'estel fins a la A, línia de punts encerclant els motius.

Revers: petxina emmarcada dins d'un quadrat, amb tres puntets gravats a cada un dels angles del mateix. Encerclant la moneda per tres dels quatre costats del quadrat, línia de punts. No hi ha llegenda (BAYERRI 1948, MONTSERRAT 1919).

3b)

Anvers: Barca (fluvial) dirigida a la dreta amb la vela desplegada, amb timonell; sobre el cap del timonell, una mica desplaçat cap a la dreta, un estel. Llegenda DERT(osa). Sota M(unicipium). H(ibera). IV.LIA. Des de l'estel fins a la A, línia de punts encerclant els motius.

Revers: Prótome de cavall, imitant les produccions de finals del segle III d'Arse. Sota el cap del cavall, dofí dirigit a la dreta; a costat i costat símbols intel·ligibles. El pròtome de cavall apareix també en monedes Hispano-carthagineses, d'Ebusus, d'Obulco i en alguna d'Indika (BURDEUS 1933, VILLARONGA 1994).

4b)

Anvers: Barca (fluvial) dirigida a la dreta amb la vela desplegada, amb timonell; sobre el cap del timonell, una mica desplaçat cap a la dreta, un estel. Llegenda DERT(osa). Sota M(unicipium). H(ibera). IV.LIA. Des de l'estel fins a la A, línia de punts encerclant els motius.

Revers: Garlanda o corona de llorer encerclant la llegenda MVN(icipium) ERCA / VICA (BAYERRI 1949, MONTSERRAT 1919).

La primera d'aquestes monedes (1a) amb el timó, àncora i dofí, podria potser avançar-se i datar-se al temps de Tiberi (VILLARONGA 1994), essent una clara evolució de la que hem numerat 3a; respecte a les altres tres que hem agrupat també a l'apartat b, ens trobaríem davant d'una falsificació moderna, juntament amb la moneda que hem descrit entre les de llegenda ibèrica, que utilitzarien la simbologia de la nau amb mariner de la seca del baix Ebre associada amb la d'altres seques (peces híbrides). En aquest aspecte és interessant indicar, en primer lloc, una característica comuna a totes elles com és la representació en una de les seves cares d'una nau amb timonell i vela desplegada sobre la llegenda DERT. M. H. IVLIA, característica de les produccions del baix Ebre, però amb la representació sobre el timonell o mariner d'un estel. Els motius del revers d'aquestes monedes estan copiats de les ceques de Sagunt o Arse i d'Ercavica. El símbol de l'estel sobre figura apareix en produccions relacionades amb el món cartaginès i en produccions edetanes. La relació de les figures dofí-petxina són característiques de les produccions d'Arse-Saguntum, sobretot en quadrants. Molt possiblement aquestes monedes siguin falsificacions que segons BURDEUS (1933) haurien estat fetes posteriorment a l'obra de DELGADO (1876), d'on es copiarien els dibuixos que haurien servit per fabricar els encunys i efectuar les falsificacions, datant-les amb una cronologia no anterior a 1880. Tal i com hem esmentat abans, dins del mateix grup podríem considerar la moneda que hem descrit entre les produccions amb llegenda ibèrica, que presenta en una de les seves cares la mateixa nau amb timonell d'aquestes falsificacions i en l'altra el llop ilergeta amb els símbols ibèrics, si bé en aquest cas pràcticament no es veu la llegenda sota el timonell, encara que això podria ser degut al mal estat en què es troba la moneda²⁹.

29. Sobre el cap del timonell, al lloc on les altres monedes tenen l'estel, aquesta ha estat pràcticament foradada, sense que es pugui veure aquest símbol.

MONEDES D'ÈPOCA IMPERIAL

D'època augustal ens han arribat referències d'una moneda que es conserva abans dels anys 40 al Museu-Arxiu Municipal de Tortosa (BAYERRI 1948). La seva descripció és la següent:

Anvers: bust d'August i llegenda DIVVS AVGVSTVS.

Revers: barca amb veles desplegadas al vent i sota llegenda DERT (osa), amb lletres petites, i sota, amb lletres una mica més grans, M(unicipium).H(ibera).I(ulia). ILCERCAVONIA.

Aquesta és l'única moneda d'aquestes característiques que coneixem i que s'ha considerat com a pertanyent al regnat d'August. BAYERRI (1948), diu que la moneda va desaparèixer del Museu a finals dels anys 30 i no hi ha cap altra referència a la seva existència. Tanmateix, per la descripció que en fa, pensem que podria tractar-se d'una moneda del regnat de Tiberi, doncs el revers és el mateix que el de les encunyacions que es fan a Dertosa en època tiberiana, i l'anvers podria tenir representat el bust de Tiberi en lloc del d'August, amb la llegenda deteriorada o incompleta, tal i com hem pogut comprovar en altres monedes d'aquest mateix temps.

Per altra banda, hom ha considerat encunyades a Dertosa les monedes d'August i de Tiberi amb llegenda C.I.A.D. (suposadament Colònia Iulia Augusta Dertosa), que nosaltres no tractarem al estar pràcticament d'acord els investigadors actuals que no serien monedes produïdes al curs inferior de l'Ebre.

ENCUNYACIONS DEL REGNAT DE TIBERI (14 a 37)

D'aquest moment coneixem dues produccions amb llegenda diferent, de les quals una presenta la variant del bust de l'emperador mirant ambdós costats.

1c) As.

Anvers: Cap llorejat de Tiberi, mirant a la dreta, amb inscripció TI (berius) CAESAR DIVI AVGVSTI F (ilius) AVGVSTVS.

Revers: Vaixell amb la vela desplegada, amb una contramarca d'una palma al damunt d'aquesta i timó al darrera de la nau; sota la llegenda DERT(osa) i al davall d'aquesta, en lletres més grans, M(unicipium). H(ibera). I(ulia). ILCERCAVONIA.

2c) As.

Variant de la moneda anterior amb el bust de l'emperador mirant a l'esquerra, amb la mateixa llegenda i el mateix revers.

3c) As.

Anvers: Cap llorejat de Tiberi, mirant a la dreta, amb inscripció TI (berius) CAESAR DIVI AVGVSTI F (ilius) AVGVSTVS.

Revers: nau amb vela desplegada, dirigida cap a l'esquerra; sobre la vela, a la dreta, una palma en contramarca i timó al darrera de la nau; sota del vaixell, un dofí mirant a l'esquerra, i sota una àncora horitzontal amb els garfis cap a la dreta. La llegenda diu: just sota la nau, DERT(osa), i al davall M(unicipium) H(ibera) I(ulia). Damunt de la proa, a la vora de la moneda, ILLERCAVONI(a) AVGVSTA. La llegenda AVGVSTA que acompanya a Illercavonia no apareix en les altres monedes de Tiberi. Les referències a aquesta moneda sols apareixen a BAYERRI (1948) i MONTSERRAT (1919).

Tal i com hem vist, respecte a les encunyacions monetals que es produeixen al curs inferior de l'Ebre, podem distingir entre dos grans grups; per una banda, les monedes d'Hibera Iulia Illercavonia, i per l'altra les encunyacions que amb aquesta mateixa llegenda afegeixen DERTOSA al seu títol a partir de finals del segle I a.n.E.

Respecte a les primeres, podem dir que fan referència a un *municipium*, Hibera Illercavonia, que res té a veure amb Dertosa i que porta el qualificatiu de *Iulia*, possiblement atorgat per Cèsar després de la batalla d'Ilerda, per premiar als illercavons per l'ajut ofert enfront els exèrcits pompeians. Aquesta producció monetària es dataria aproximadament entre els anys 45 i 42 a.n.E.

D'aquesta mateixa època trobem una moneda amb llegenda COL. DERTOSA, que, en cas de ser autèntica, podria indicar-nos l'aparició en aquest moment de la colònia de Dertosa, creada per Cèsar.

Pel que fa al segon tipus de monedes, veiem com posteriorment a Cèsar, s'encunyen tot un seguit de monedes que conserven el topònim antic afegint-hi però un nom nou, Dertosa. Respecte a aquestes produccions, totes d'època imperial, hem de distingir entre les d'August, si considerem que l'única coneguda no és una falsificació, i les corresponents al regnat de Tiberi, amb llegenda DERTO-

SA MUNICIPIUM HIBERA IULIA ILERCAVONIA, on s'aprecia ja clarament l'existència de dues ciutats, Dertosa, que perdurarà amb el pas del temps ja com a municipi o com a colònia, i el municipi d'Hibera, que tindrà en aquesta producció monetària l'últim indicatiu de la seva existència.

LA DOCUMENTACIÓ ARQUEOLÒGICA

Tal i com avançàvem a la introducció, tradicionalment s'ha situat al turó on avui dia hi ha el Parador de Turisme, un assentament ibèric precursor de l'actual Tortosa. El fet de relacionar els assentaments ibèrics amb llocs alts, de domini de zones estratègiques, amb un ampli control de l'entorn, del territori, i sobretot, de les vies de comunicació, ha estat davant la mancança de dades arqueològiques, un element fonamental per defensar aquesta postura. Tanmateix, el lloc elegit està en funció de cada cas concret, i sol adaptar-se a la constitució geomorfològica que l'acull. En aquest cas, sembla que ens trobem davant d'un lloc ideal: el turó que domina l'actual ciutat de Tortosa presenta unes condicions immillorables per albergar-hi un assentament ibèric: dominant el riu Ebre en el seu tram final, via de comunicació costa-interior i pas obligat de les mercaderies dels comerciants foranis i dels productes de l'interior, la seva estructura allargada en forma d'esperó, pràcticament inaccessible per totes les seves vessants excepte per una que pot ser fàcilment protegida mitjançant un mínim esforç constructiu, ofereix un marc ideal per establir-hi un *oppidum* de marcada importància en el control de la zona. Aquests factors tan favorables han portat a més d'un estudiós a la recerca de proves sobre l'existència a l'indret d'un antic assentament ibèric: “la torre de la Punta del Diamant seria l'obra més antiga de totes, doncs es remonta als ibers; després, sobre la roca, es veuen les mamposteries romanes, damunt de les quals estan les àrabs” (Martí y Padró a BAYERRI 1948, 291).

Malgrat tot, actualment sols tenim com a veritables proves arqueològiques de la ubicació al turó de la Suda d'un hàbitat d'època ibèrica, les ceràmiques que es van recuperar fora de contexte estratigràfic quan es van efectuar les remocions de terra per construir el “Parador Nacional de Turismo” i un fragment de ceràmica àtica que va aparèixer en la vessant nord-oest del serral on hi ha el castell.

De totes formes, l'estudi del poblament ibèric al curs inferior de l'Ebre (DILOLI 1993, 1996)³⁰ ens ha proporcionat unes dades molt interessants que caldria remarcar envers el possible emplaçament a l'àrea que avui ocupa l'actual Tortosa, d'un assentament ibèric força important.

En primer lloc, i pel que respecta a la distribució dels assentaments –12 centres– en l'àrea prèviament determinada, el curs inferior de l'Ebre entre el Pas de

30. Hem d'especificar que aquest estudi s'ha fet sobre un territori d'uns 300 km², que s'emmarca entre el Pas de Barrufemes (Benifaller) al nord i la desembocadura de l'Ebre (Amposta-Aldea) al sud, comprenent tota la conca hidrogràfica del riu Ebre en el seu tram final.

Barrufemes (Benifallet) i Amposta, l'estudi de les distàncies entre els diferents nuclis d'hàbitat ens va permetre avançar una hipòtesi sobre la possible existència d'una organització territorial amb un patró prèviament establert. El càlcul de les distàncies entre assentaments de nord a sud i la determinació de la distància mitja entre els mateixos proporcionava un resultat comparable a la distribució real dels assentaments que ens podia permetre esbrinar si es produïa una pauta d'establiment cada X km, de forma que si un dels nuclis era més important que els altres, i considerant vàlida la llei de "rang-tamany" (BURILLO 1984), l'espai de separació d'aquest amb els altres assentaments seria també més gran. En el cas analitzat, la distància teòrica entre els jaciments era de 4,18³¹ km, mentre que les reals serien:

1 a 2: 2,5	2 a 3: 2,9	3 a 4: 2,2	4 a 5: 1,2	5 a 6: 4,3
6 a 7: 0,4	7 a 8: 1,1	8 a 9: 7,4	9 a 10: 12,3	10 a 11: 5,1 ³²

Tal i com s'observa, sols en un cas la distància teòrica s'aproxima a la real, tanmateix, sembla ser que hi ha una distribució dels assentaments en el territori que diferencia dues àrees, la primera, més al nord, entre els assentaments 1 i 8, on la separació màxima coincideix pràcticament amb la mitja que hem calculat, i la segona, al sud, des de l'assentament 9 a l'11, amb unes distàncies més grans entre els nuclis habitats. En aquest aspecte, cal destacar que l'assentament més distant de la resta és el número 9, el Castell de Sant Joan o la Suda, que dobla la distància teòrica mitja entre assentaments. Aquesta dicotomia podria obeir tant a causes naturals —els assentaments més septentrionals se situen en una àrea encaixonada entre les serres de Pàndols, Àligues i Corral, aprofitant els espais més fèrtils (però més petits) que delimita el riu, mentre que a partir del jaciment número 8 l'espai s'obre en direcció al mar, amb una major profusió de planes vora el riu—; o bé a l'existència d'un nucli més important —lloc central— que liderés el territori i ocupés una àrea d'influència més gran que la resta d'assentaments. Aquest podria ser el cas del Castell de Sant Joan o de la Suda (9), que és el jaciment més distanciat dels seus immediats veïns —entre 7,5 i 12,3 km—, pràcticament doblant la mitja teòrica, com hem senyalat abans.

En segon lloc, pel que fa als aspectes socio-econòmics, és a dir, l'ús teòric del sòl, es defineixen dues àrees determinades per, la primera, més septentrional i abarçant pràcticament el mateix espai definit en el punt anterior, el predomini dels boscos i pastures sobre l'espai destinat al conreu en una proporció aproximada de 3:1, i, la segona, coincidint també amb la més meridional delimitada anteriorment, en què s'inverteix la proporció, essent l'espai clarament predominant el destinat a tasques agrícoles. De la mateixa forma, és entorn de l'assentament

31. Les dades sobre aquest càlcul estan detallades a DILOLI 1993 i DILOLI 1996.

32. El jaciment número 12, El Bordisal, no l'hem inclòs perquè quedava relativament allunyat de l'àrea en estudi i podia distorsionar el resultat final (DILOLI 1993, DILOLI 1996).

número 9 –Sant Joan o la Suda– on s'estableix l'àrea més extensa amb possibilitat de desenvolupar-hi una gran explotació agrària, i més si considerem el territori teòric –distància als veïns més propers– que controla i pot explotar. A més a més, s'observa com, molt propers a aquest assentament s'estableixen altres nuclis amb una funció molt especialitzada, com són el jaciment del Barranc de Sant Antoni (estratègia –control i enllaç visual–) o el del Pla de les Sitges (economia –emmagatzematge–), tant un com l'altre depenents del primer.

Així doncs, observem com pel que respecta a l'evolució i jerarquització del territori a la zona, en època ibèrica, es delimita un espai determinat per la presència d'uns centres d'hàbitat de tamany mig –entre 1.000 i 4.000 m²– situats en llocs estratègics i protegits a més a més per estructures defensives, que seran els llocs d'hàbitat i d'explotació de l'entorn, assistits per altres nuclis molt petits amb funcions determinades –econòmiques o polítiques– i depenents a tots els efectes dels anteriors. En aquest sentit, la situació del Castell de Sant Joan o de la Suda respecte a la resta d'assentaments de l'àrea analitzada, dominant una ampla extensió de territori (superior al doble de la mitja), amb un tamany –si considerem l'extensió de tota la superfície del turó– que supera en molt a la resta (40.975 m² enfront 3.000 m², que tindria el següent en importància) i amb un ampli control de l'entorn, recolzat per altres nuclis especialitzats, podria respondre a l'existència d'un centre director d'un estat polític en expansió (SANMARTI 1984) que en aquest territori es correspondria amb l'ètnia ilercona citada per les Fonts, i que concretament podria tractar-se de la "*Hibera*" de Titus Livi³³.

Per altra banda, i en el cas de Dertosa, citada també com hem vist a les Fonts Clàssiques i en documents numismàtics i epigràfics, tampoc l'arqueologia s'ha mostrat massa esplèndida a l'aportar dades sobre la seva fundació³⁴. Tanmateix, exposem les dades que s'han pogut obtenir a partir de les excavacions efectuades els últims anys a la ciutat:

- Plaça de l'Olivera; situada al costat de la catedral, sota el turó que domina la ciutat, al casc antic: seqüència estratigràfica a partir de finals del segle I a.n.E. en endavant.
- Costa de Capellans, 5. Situada també al casc antic, sols van aparèixer nivells romans: última meitat del segle I a.n.E. i la primera meitat del segle I d.n.E.
- Plaça d'Alfons XII: nivells del segle I d.C. al III d.C. (a part d'altres cronològics); aquesta zona queda fora del casc antic.

33. És interessant comparar l'àrea analitzada amb la que es determina a la Foia de Móra, situada immediatament al nord de la que hem analitzat. En aquest altre espai, l'assentament ibèric del Castellet de Banyoles podria jugar un paper molt semblant al que sembla observar-se per al Castell de Sant Joan.

34. En aquest cas la problemàtica s'ha vist agreujada per l'existència del nivell freàtic a una cota molt elevada (entre els 6 i 7 metres) que impossibilita els treballs arqueològics a partir de certa profunditat, que sol coincidir amb els primers nivells d'habitació d'època romana.

- Entre el material recuperat al Castell de Sant Joan amb motiu de les obres del *Parador Nacional de Turismo*, la construcció del qual va evidenciar la continua aportació i moviment de terres que s'havien succeït a la Suda, s'han pogut determinar diversos fragments de ceràmica ibèrica (molt deteriorats) i de ceràmica romana, entre d'altres. Pel que fa a les restes materials d'època romana determinables, trobem:

<i>Terra Sigillata Hispanica:</i>	1 fragment (baquetó) de Draggendorf 15/17. 1 peu de Ritterling 5. 3 fragments informes.
<i>Terra Sigillata Sudgàlica:</i>	1 vora de Draggendorf 37 A.
<i>Terra Sigillata Africana:</i>	1 vora Hayes 91 B. 3 fragments informes.

Tal i com es veu, aquest material, descontextualitzat, ens aporta una cronologia aproximada d'entre segle I i tercer quart de segle IV.

Ramon Miravall, que fou qui recuperà aquests materials mentre es feien les obres al turó de la Suda, esmenta també la gran dificultat que hi ha per obtenir més dades sobre la Dertosa romana: “cal (...) considerar l'elevació posterior del nivell de les aigües, de forma que en sortir de les zones més altes de la Costa del Castell i de Sant Jaume, l'aigua inunda les restes urbanes anteriors al segle I de la nostra Era, impeding el pas dels arqueòlegs a partir dels 6,50 metres de profunditat” (MIRAVALL 1988, 28).

El mateix autor ens refereix que “al peu de la torre més avançada del Castell s'han obtingut (1985) testimonis arqueològics del segle I a.C.” (MIRAVALL 1988, 65). Trobaríem doncs, al carrer de Sant Jaume, una altra referència al segle I a.n.E., possiblement relacionada amb les de la Plaça de l'Olivera.

Per últim, podem citar que l'any 1963 “l'excavació per a l'edifici de la telefònica va posar al descobert restes d'un cementiri romà (...) i un pou on s'estratificaven restes més antigues” (MASSIP 1987, 20). Val a dir que part d'aquestes restes eren ceràmica ibèrica, concretament *kalathos* pintat a franges horitzontals de color vinós. L'any 1965, en excavar-se l'absis de la Catedral, de nou van recuperar-se restes d'època ibero-romana: “a l'agost s'excavava part de l'absis de la Catedral, però s'utilitzaven excavadores per tal de tenir-lo llest, més o menys, per a les festes de la Cinta i tampoc no es va poder fer un estudi mínimament adequat dels materials. Una columna de granit romana, una vidriola vidriada amb vernís melós àrab, i restes ibèriques i romanes, recollides entre les màquines, són el testimoni que en vam poder conservar” (MASSIP 1987, 30). El mateix autor diu “Pel mes de desembre l'excavació dels fonaments de la Casa de Cultura donava restes àrabs i romanes” (MASSIP 1987, 30).

Comprovem com les restes arqueològiques que fins ara s'han pogut recuperar a Tortosa són ben minsos; tanmateix, aquestes dades ens permeten situar els

moments constructius més antics de la ciutat, erigida als peus de la Suda, aproximadament a finals del segle I a.n.E.

CONCLUSIONS

Tal i com hem pogut veure per les dades anteriors, al menys a partir del segle III a.n.E. trobem al curs inferior de l'Ebre una ciutat anomenada Hibera, aliada dels cartaginesos, i que sembla ser de les principals entre els ilerconvans, ètnia ibèrica que ocupava la zona, des del Coll de Balaguer fins a la plana castellonenca. La situació d'aquesta ciutat ha estat un misteri arqueològic que s'ha dirimit al llarg de la Història amb un sentit més o menys localista entre els diversos estudiosos que hi han incidit, assignant-la a algun dels pobles o ciutats actuals del Baix Ebre, Montsià, o inclús de la Ribera d'Ebre³⁵ però sense aportar cap prova que permetés pensar que aquella era la veritable ubicació que li pertocava³⁶.

Actualment, i a partir de les restes arqueològiques recuperades i dels treballs que sobre el poblament i l'ocupació del territori en època ibèrica s'estan fent a la zona, sembla ser que es pot confirmar l'existència d'un nucli important a l'àrea de Tortosa, que dirigiria el control del seu entorn en aquest moment cronològic. No tenim la total seguretat que aquest hagués estat situat al turó on avui dia hi ha el Castell de Sant Joan o la Suda, doncs també podria ubicar-se en alguna de les elevacions dels seus entorns (al turó de la Residència Sanitària Verge de la Cinta, per exemple), però per les seves característiques estratègiques, que l'han determinat històricament com a bastió de la ciutat i les poques restes arqueològiques que s'hi han recuperat, sembla ser que podríem començar a descartar altres emplaçaments per situar l'antiga Hibera de Titus Livi.

Hibera, que encunyà moneda amb la llegenda de Iulia Ilercavonia, és diferent de Dertosa, que encara no existia quan ella era "la més rica d'aquella regió". Hibera fou una ciutat ibèrica, aliada dels cartaginesos a la Segona Guerra Púnica, que s'enfrontà a Roma i que resistí a les seves tropes, que lluità al costat de Sertori i de Cèsar i que fou premiada per aquest últim amb el títol de *Iulia*, fins la seva total desaparició en època imperial romana, possiblement al regnat de Tiberi.

Dertosa, per altra banda, fou fundació romana, malgrat la problemàtica que des d'antic ha envoltat aquesta afirmació. El professor Tarradell ja comentava fa anys (TARRADELL 1976) la dificultat d'adscriure Tàrraco i Dertosa dins de les noves fundacions romanes o considerar-les com una evolució d'antics assenta-

35. En aquest aspecte, se l'ha intentat fer coincidir amb el Castellet de Banyoles (Tivissa), sense considerar les dificultats que aquesta identificació presentaria, tant pel que respecta a la situació com a la cronologia d'ambdós assentaments: el Castellet seria destruït als voltants del segle II a.n.E. i Hibera perduraria al menys fins a finals del segle I a.n.E.

36. DELGADO (1876), BOTET I SISO (1908), MONTSERRAT (1919), CARRERAS CANDI (1940), BAYERRI (1948), ESTEVE (1974), MIRAVALL (1988), etc.

ments indígenes. Solucionat parcialment el problema de Tarragona, diferenciats l'emplaçament romà i l'ibèric i determinat el seu desenvolupament urbanístic fins la unió dels dos nuclis a mitjans del segle II a.n.E. (ADSERIAS 1993), restava per solucionar el problema de Dertosa. En aquest aspecte, i malgrat tenir ben documentada l'existència de la ciutat romana, tant topogràficament com geogràfica, no es coneixia la seva evolució, és a dir, si era una nova fundació o bé la transformació d'un assentament indígena, tal i com s'havia produït a Saguntum, Ilerda o Barcino, on la població havia descendit des del nucli antic, situat sobre el turó dominant de la ciutat, a la plana vora el riu (TARRADELL, 1976)³⁷. En aquest aspecte, altres dades feien recapacitar sobre aquest fet: la mateixa situació de Dertosa, al pla, en oposició al turó on podria haver-hi un antic assentament és ben explícita: dins de l'urbanisme regular romà cal distingir, segons BALIL (1976, 44) dues modalitats: "l'ortogonal, o de carrers a escaire i cordell, que es desenvolupava en zones planes, i el de terrasses, a les ciutats en vessants i turons". El primer és propi de noves fundacions, mentre que el segon s'utilitzaria en "l'ordenació" o "remodelació" de ciutats pre-existents (BALIL 1976).

L'arqueologia, amb molt poques dades, i les fonts escrites, han servit per aclarir aquests dubtes. Dertosa, que encunyà moneda amb Hibera Iulia Illercavonia, apareixia per primera vegada a la Història a partir de finals del segle I a.n.E., diferent de la Hibera ibèrica, a qui acabaria absorbint.

Un altre problema ens el trobem a l'hora de fixar el tipus jurídic de cada una de les dues ciutats, aspecte del que ja s'han ocupat molts altres investigadors³⁸. Si bé sabem mercès a la numismàtica que Hibera fou municipi "*Municipium Hibera Iulia Illercavonia*", no tenim tan clar el paper de Dertosa. Si fou colònia o municipi és quelcom que encara avui és difícil assegurar. Si considerem vàlida la moneda de Cèsar on apareix la llegenda COL(onia) DERTOSA, i traduem la *katoikia* d'Estrabó com a colònia, amb el sentit que té aquest terme en el món romà, podem pensar que en algun moment de la seva història, possiblement en la seva fundació, Dertosa fou colònia. Tanmateix, i per les dades de què disposem, si mai va tenir aquesta categoria no la va mantenir molt de temps, doncs les monedes amb llegenda *Municipium Hibera Iulia Illercavonia Dertosa* o el text de Plini, on no es cita a Dertosa entre les colònies de la Citerior³⁹, però sí als seus habitants com a *civium Romanorum* (N. H. III, 23), semblen demostrar que al menys, a mitjans segle I Dertosa era municipi de dret romà.

37. Ilerda creixerà a partir de l'antic nucli ibèric *Iltirida*, situat sobre el turó que domina la ciutat, desplaçant-se posteriorment a la plana vora el riu; en el cas de Saguntum, també des del turó que domina la ciutat es desplaçarà a la plana, conservant a la part més alta un espai monumental. Les restes d'època romana recuperades al Castell de Sant Joan ens indiquen també la presència a l'indret d'alguna mena d'àrea o espai monumental (MIRAVALL 1988).

38. Hem de destacar en aquest aspecte que hi ha dues posicions defensades pels diferents investigadors que han incidit en aquest tema. Bàsicament es pot desglossar en la següent qüestió: Dertosa fou colònia o fou municipi. BAYERRI (1948) recull els autors anteriors a la seva obra que havien opinat sobre aquest interrogant, explicant també la seva postura. TOVAR (1989), per altra banda, es refereix a aquesta problemàtica i esmenta a altres investigadors que també han donat les seves opinions a aquest respecte.

Pel que respecta a l'epigrafia de Dertosa, malgrat –considerant els pocs testimonis que presenta– la seva riquesa i variació, no ajuda a desxifrar aquesta qüestió. D'entre totes les inscripcions conservades, 34, segons MAYER i RODA (1985), sols una fa referència a la categoria jurídica de Dertosa –i no indiscutiblement–, un pedestal de “brocattello” erigit pels “decurions de la *colonia* o *civitatís* de Dertosa a l'emperador Herenni, fill de Deci” (*CIL* II 4058, *ILER* 1183)⁴⁰, també anomenat per PONS (1994, 243): “la *colonia* de Dertosa a Herenni, fill de Deci”, datada aproximadament els anys 249/251⁴¹.

De totes formes, fos Dertosa colònia o municipi, el que està clar és que fou diferent a Hibera, a qui en un moment determinat, entre finals del segle I a.n.E. i inicis/mitjans segle I d.n.E. absorbí, ocupant el seu lloc com a estructura de poder i de direcció del territori, davant la desmembració de l'economia i del sistema polític indígena que s'havia produït a partir de la conquesta i dominació romana.

JORDI DILOLI FONS *

BIBLIOGRAFIA

BIBLIOGRAFIA GENERAL

- ALFÖLDY, G.; MAYER, M.; STYLOW, V. (ed.) (1995): *Corpus Inscriptionum Latinarum*, vol. II 2/14. Fasc. I.
- ASENSIO, D.; CELA, X.; FERRER, C. (1996): Els materials ceràmics del poblat ibèric del Castellet de Banyoles (Tivissa). Col·lecció Salvador Vilaseca de Reus, a *Pyrenae*, 27 (en premsa).
- ARBELOA, J.M.V.; GENERA, M. (1988): L'estat actual de la investigació arqueològica sobre la Dertosa romana i la seva àrea d'influència, a *Tribuna d'Arqueologia*, 1986-87. Generalitat de Catalunya.
- BAILLY, A. (1988): *Dictionnaire grec-français*. París.
- BALIL, A. (1976): Las ideas urbanísticas en época augustea, a *Symposium de Ciudades Augusteas*, Zaragoza, 5-9 d'octubre de 1976.

39. Segons aquest autor seria una comunitat de dret romà.

40. El text d'aquesta inscripció és el següent:

*Q(uinto). Herennio Etrus-
co Messio Decio
nobilissimo.
Caes(ari). filio. d(omini). n(ostri)
sanctissimi Tra-
iani Deci P(ii). F(elicis). Invic-
ti. Aug(usti). ord(o). d(ecurionum). c(?) D(ertosanae)
dicatissimus
numini. eius*

41. Respecte a aquesta inscripció, cal indicar que la “c” d'on diu *ordo decurionum* “c” *Dertosanae*, hom la ha interpretat com a *colonia* o com a *civitatís* indistintament. En aquest aspecte és interessant repassar BAYERRI (1948, 541) on se citen diferents versions sobre aquest significat. MAYER i RODA (1983) per altra banda ho interpreten com a colònia, de forma que ens trobem davant d'una nova dada que ens permetria desxifrar la categoria jurídica de Dertosa, encara que en un moment molt avançat i malgrat entrar en contradicció amb altres aspectes que hem indicat anteriorment; tanmateix, i considerant les altres dades que hem exposat, pensem que la interpretació més encertada és la de *civitatís*.

* Àrea d'Història Antiga - Universitat Rovira i Virgili. Tarragona.

- BAYERRI, E. (1933-60): *Historia de Tortosa y su comarca*. 8 volums. Tomos IV i V (1943-48). Tortosa.
- BLAZQUEZ, J.M. (1976): Ciudades hispanas de la época de Augusto, a *Symposium de Ciudades Augusteas*, Zaragoza, 5-9 d'octubre de 1976.
- BOTET I SISO, J. (1908): *Les monedes catalanes*. Vol. 1. I.E.C. Barcelona (reed. 1976).
- BURDEUS, A. (1933): Monedes falses hispàniques d'argent, a *Bulleti dels Museus d'Art de Barcelona*, III.
- BURILLO, F. (1984): La aplicación de los métodos del lugar central en la arqueología, a *Reunión de metodología sobre investigación en arqueología prehistórica*. Madrid.
- BURILLO, F. (1993): Propuesta de una territorialidad étnica para el Bajo Aragón: los Ausetanos del Ebro, a *Cuadernos de Prehistoria de la Universidad de Granada*, 18.
- CALICÓ, H. i F. (1979): *Catálogo de Monedas Antiguas de Hispania*. Madrid.
- CARRERAS CANDI, F. (1940): *La navegació al riu Ebre*. D.P.T.O.P. Generalitat de Catalunya (reed. 1993).
- DELGADO, A. (1876): *Nuevo método de clasificación de las medallas autónomas de España*. Tomo III. Sevilla.
- DILOLI, J. (1993): *El poblament ibèric al curs inferior de l'Ebre (Baix Ebre i Montsià)*. Tesi de Llicenciatura (inèdita). Universitat Rovira i Virgili. Tarragona.
- DILOLI, J. (1996): Anàlisi del poblament en època ibèrica al curs inferior de l'Ebre (Baix Ebre-Montsià), a *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 5. Universitat de Lleida.
- FERNÁNDEZ NIETO, F.J. (1969): Beribraces, edetanos e ilercaones (Pueblos pre-romanos en la actual provincia de Castellón), a *Zephiros*, XIX-XX. Salamanca.
- FLÓREZ (1758): *Medallas de las colonias, municipios y pueblos antiguos de España*. Tomo I. Madrid.
- FOGUET, J. (1924): *El libro de mi patria cuna*. Madrid.
- GARCÍA BELLIDO, A. (1982): *La España del siglo I de nuestra Era*. (4a ed.) Ed. Espasa-Calpe. Madrid.
- GARCÍA-BELLIDO, Ma.P. (1995): Moneda y territorio: la realidad y su imagen, a *Archivo Español de Arqueología*, 68.
- GENERÀ, M. (1991): *L'Ebre final: del Paleolític al món romà*. Col. Dertosa, 37. Tortosa.
- GENERÀ, M.; PONS, J. (1990): Noves dades sobre la Dertosa romana: una troballa recent a Campredó (Tortosa, Baix Ebre), a *8è Col·loqui d'Arqueologia de Puigcerdà*, Puigcerdà, 1988.
- GUADAN, A.M. de (1969): *Numismàtica ibèrica e ibero-romana*. Madrid.
- HÜBNER, E. (1869): *Corpus Inscriptionum Latinarum II. Inscriptiones Hispaniae. Dertosa*. Berlín.
- HÜBNER, E. (1892): *Corpus Inscriptionum Latinarum II. Inscriptiones Hispaniae Latinae. Supplementum. Dertosa*. Berlín.
- JACOB, P. (1987-88): Un doublet dans la géographie livienne de l'Espagne antique: les Ausetans de l'Ebre, a *Kalathos*, 7-8. Teruel.
- LIDDELL-SCOTT (1968): *Greek-English Lexicon*. Oxford.
- MARTÍN VALLS, R. (1966): La circulación monetaria ibérica, a *Boletín del Seminario de Estudios de Arte y Arqueología*. Universidad de Valladolid.
- MASSIP, J. (1987): *Un quart de segle del Museu i Arxiu Municipal de Tortosa*. Tortosa.
- MAYER, M.; RODA, I. (1985): Consideraciones sobre el conjunto epigráfico de Dertosa, a XVII Congreso Nacional de Arqueología, Logroño, 1983. Zaragoza.
- MIRAVALL, R. (1984): Intervenció arqueològica al sòl del Patronat de Tortosa, a *Quaderns d'Història Tarraconense*, IV. I.R.B. IV. Tarragona.
- MIRAVALL, R. (1988): *Tortosa, any zero*. Col. Dertosa, 28. C.G.D. Tortosa.
- MONTSERRAT, J. (1919): Una moneda inèdita de la regió dertosenca, a *La Zuda*, 4, abril de 1919. Tortosa.
- MONTSERRAT, J. (1927): Una nueva moneda hispano-romana de la regió tortosina, a *La Zuda*, 166, desembre de 1927. Tortosa.
- PARREU, F. (1980): *Tartessos-Tyrrichae-Tortosa*. Col. Dertosa, 6.
- PENA, M.J. (1989): Avieno y las costas de Catalunya y Levante. I. Tyrrichae: ΤΥΡΙΚΑΙ, ¿LA TIRIA?, a *Faventia*, 11. PENNA, M. J. (1993): Algunas precisiones sobre el estatuto jurídico de Dertosa, a *II Congreso Peninsular de Historia Antigua*. Coimbra.
- PÉREZ, A. (1995): Sobre la ceca de Ilerkeskan y su probable ubicación en el Bajo Ebro, a *Verdolay*, 7.
- PÉREZ, A. (1996): Las cecas catalanas y la organización territorial romano-republicana, a *Archivo Español de Arqueología*, 69. núms. 173-174.

- PÉREZ, A.; SOLER, M. (1993): Les seques d'Iltirida i Iltiraka i el llop ibèric, a *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 3. Universitat de Lleida.
- PÉREZ VILATELA, L. (1991): Ilercavones, Celtiberos y cartagineses en 218-217 a.C., a *Caesar Augusta*, 68.
- PONS, J. (1994): *Territori i societat romana a Catalunya*. Ed. 62. Barcelona.
- RIPOLLÉS, P.P. (1982): *La circulación monetaria en la Tarraconense mediterránea*. SIP. Serie de Trabajos Varios, 77.
- RISCO, M. (1801): *España Sagrada*. Tomo 42. Madrid.
- SERRA RAFOLS, J. de C. (1964-65): La destrucción del poblado ibérico del Castellet de Banyoles de Tivissa (Bajo Ebro), a *Ampurias*, 26-27.
- TARRADELL, M. (1978): Las ciudades romanas en el Este de Hispania, a *Symposium de Ciudades Augusteas*, Zaragoza, 5-9 d'octubre de 1976.
- TOVAR, A. (1989): *Iberische Landeskunde 2ª parte. Las tribus y las ciudades de la antigua Hispania*. Tomo III. Tarraconensis.
- VILLARONGA, L. (1961): El hallazgo de Balsareny, a *Numario Hispánico*, X.
- VILLARONGA, L. (1973): Sistematización del numerario ibérico del grupo Ausetano, a *Acta Numismática*, III.
- VILLARONGA, L. (1974): Sistematización del numerario ibérico del grupo Centro-catalán, a *Acta Numismática*, IV.
- VILLARONGA, L. (1977): *Los tesoros de Azaila y la circulación monetaria en el Valle del Ebro*. Barcelona.
- VILLARONGA, L. (1978): *Las monedas ibéricas de Ilerda*. A.N.E. Barcelona.
- VILLARONGA, L. (1987): *Numismática antigua de Hispania*. Barcelona.
- VILLARONGA, L. (1994): *Corpus Nummum Hispaniae ante augusti aetatem*. Madrid.
- VILLARONGA, L. (1995): *Denarios y quinarios ibéricos. Estudio y catalogación*. A.N.E. Barcelona.
- VIVES, A. (1986): *La Moneda Hispánica*. Madrid.

EDICIONS DELS TEXTES CLÀSSICS

- AVIÉ. *Ora Martima*. Traducció i notes P. Villalba i Varneda. Fundació Bernat Metge. Barcelona 1986.
- CAYO JULIO CÈSAR. *Los Comentarios. La Guerra Civil*. Clásicos latinos. L. Santaren. Valladolid. 1941.
- ESTRABÓN. *Geografía*. Traducción y notas de J.L. García y J.García Blanco. Biblioteca Clásica Gredos. 1991.
- P. MELA, *Chorographia*. Trad. A. Silberman. Ed. Les Belles Lettres. Paris 1988.
- P. MELA, *Corografía*, Trad. i notes de C. Guzmán Arias. Universidad de Murcia, 1989.
- PLINY. *Natural History*. Translation by T.H. Rackham. Loeb Classical Library. London, Cambridge. 1961.
- POLYBIUS. *The Histories*. Translation by W.R. Paton. Loeb Classical Library. London, Cambridge. 1979.
- POLIBI. *Històries*. Revisió i traducció de M. Balasch. Fundació Bernat Metge. Barcelona. 1983.
- SCHULTEN, A.; BOSCH GIMPERA, P.; PERICOT, L. (1922-59): *Fontes Hispaniae Antiquae*. Barcelona.
- STRABO. *The Geography*. Translation by H.L. Jones. Loeb Classical Library. London, Cambridge. 1964.
- TITI LIVI. *Ab Urbe Condita. Recognoverunt adnotatione critica instruxerunt*. Carolus Flamstead Walters et Robertus Seymour Conway. T. III. Lib. XXI-XXV. Oxford Classical Texts. 1961.
- TITO LIVIO. *Historia de Roma desde su fundación*. Lib. XXI-XXV. Traducción y notas de J.A. Villar. Biblioteca Clásica Gredos. 1993⁴².

42. El meu agraïment a tots aquells que m'han ajudat en l'elaboració d'aquest article, sobre tot a Albert Sunyé, a la Dra. Joana Zaragoza, a Joan Martínez, Jaume Massó, Albert Curto, Albert Vilaseca i Ana Carilla, al Dr. Joaquín Ruiz de Arbulo i al Dr. Ricardo Mar, i també al Museu-Arxiu de les Terres de l'Ebre i al Museu Nacional Arqueològic de Tarragona.

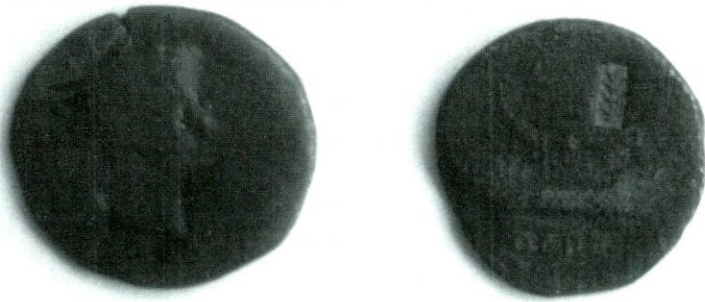
1.- El Castell de Sant Joan o de la Suda, dominant la ciutat i el riu.

2.- Moneda del municipium Hibera Iulia Ilercavonia, amb la representació dels vaixells típics de la seca del baix Ebre.

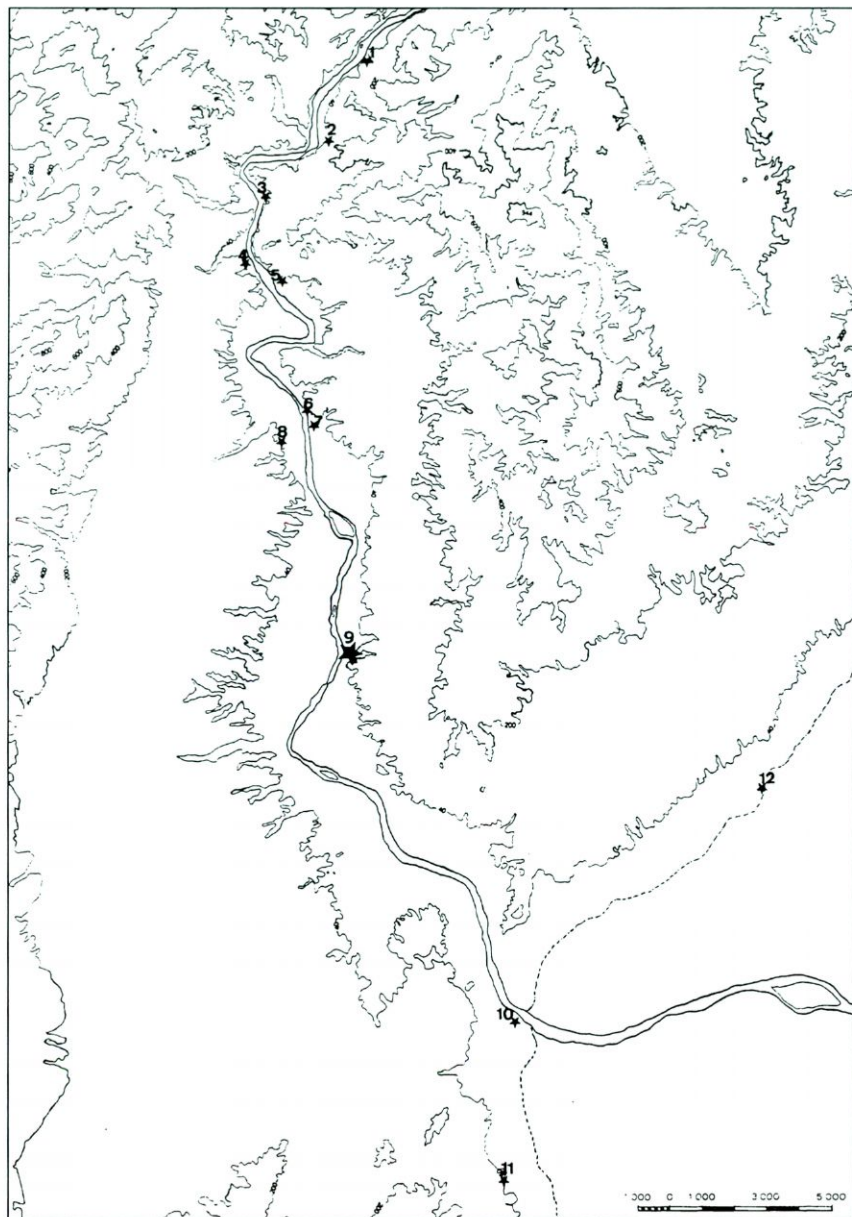

3.- Moneda de Dertosa amb el bust de Tiberi i la nau. Sobre el timó s'observa la contramarca amb la palma.

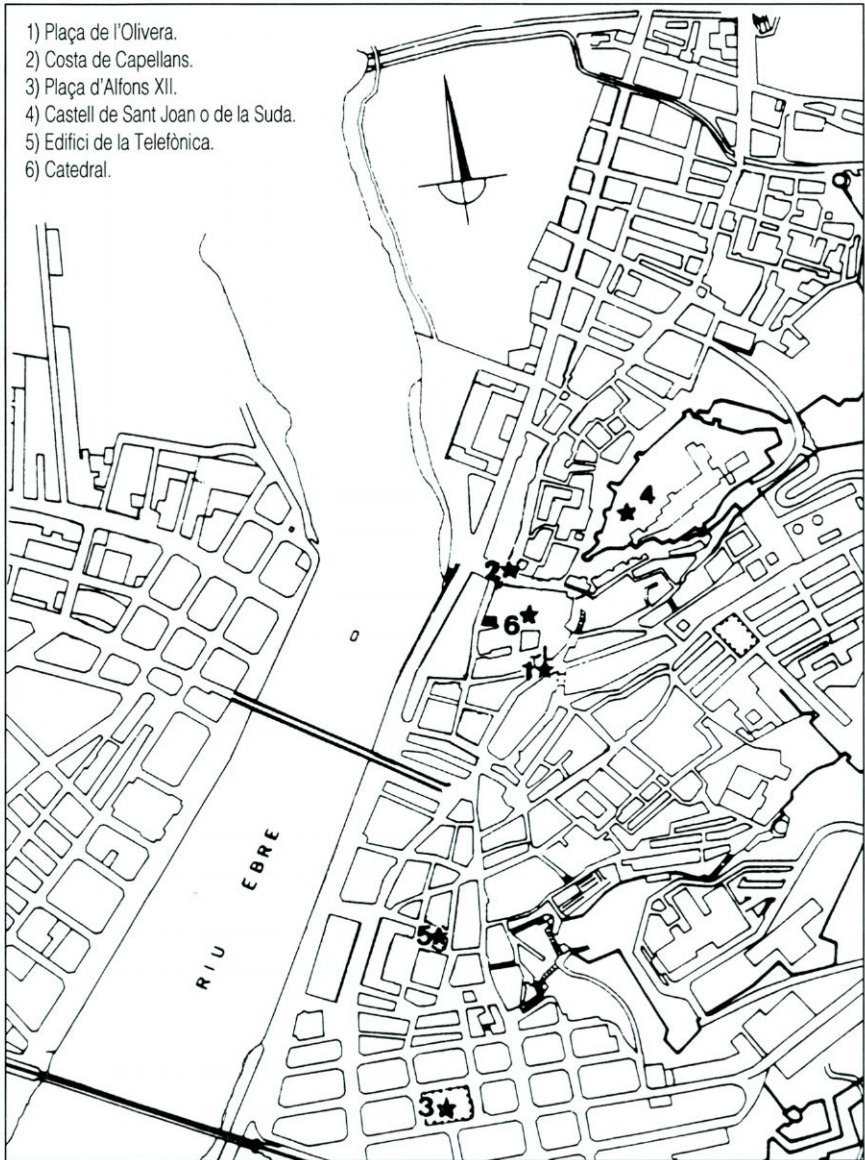
4.- Moneda de Dertosa de l'Època de Tiberi. En aquest cas s'observa més clarament la contramarca amb la palma.

5.- Distribució dels assentaments ibèrics al curs inferior de l'Ebre:

- 1) el Turó d'Audí; 2) el Martorell o Murteral; 3) el Castellot de la Roca Roja; 4) el Barranc de les Fonts;
 5) l'Assut; 6) Plana de la Móra; 7) les Planetes; 8) les Valletes; 9) Castell de Sant Joan o de la Suda
 (Hibera Ilercavonia); 10) Castell d'Amposta; 11) les Faixes Tancades de l'Antich; 12) el Bordisal.

6.- Plànol del casc antic de Tortosa amb les excavacions realitzades els últims anys que han aportat dades sobre la Dertosa d'època republicana i segle I d.n.E.: